

63.3 (5K)4
3-23

Бронислав Залесский

КАЗАК
САХАРАСЫНА САЯХАТ

«»

ЖИЗНЬ
КАЗАХСКИХ СТЕПЕЙ

Париж 1865

Алматы 1991

496308

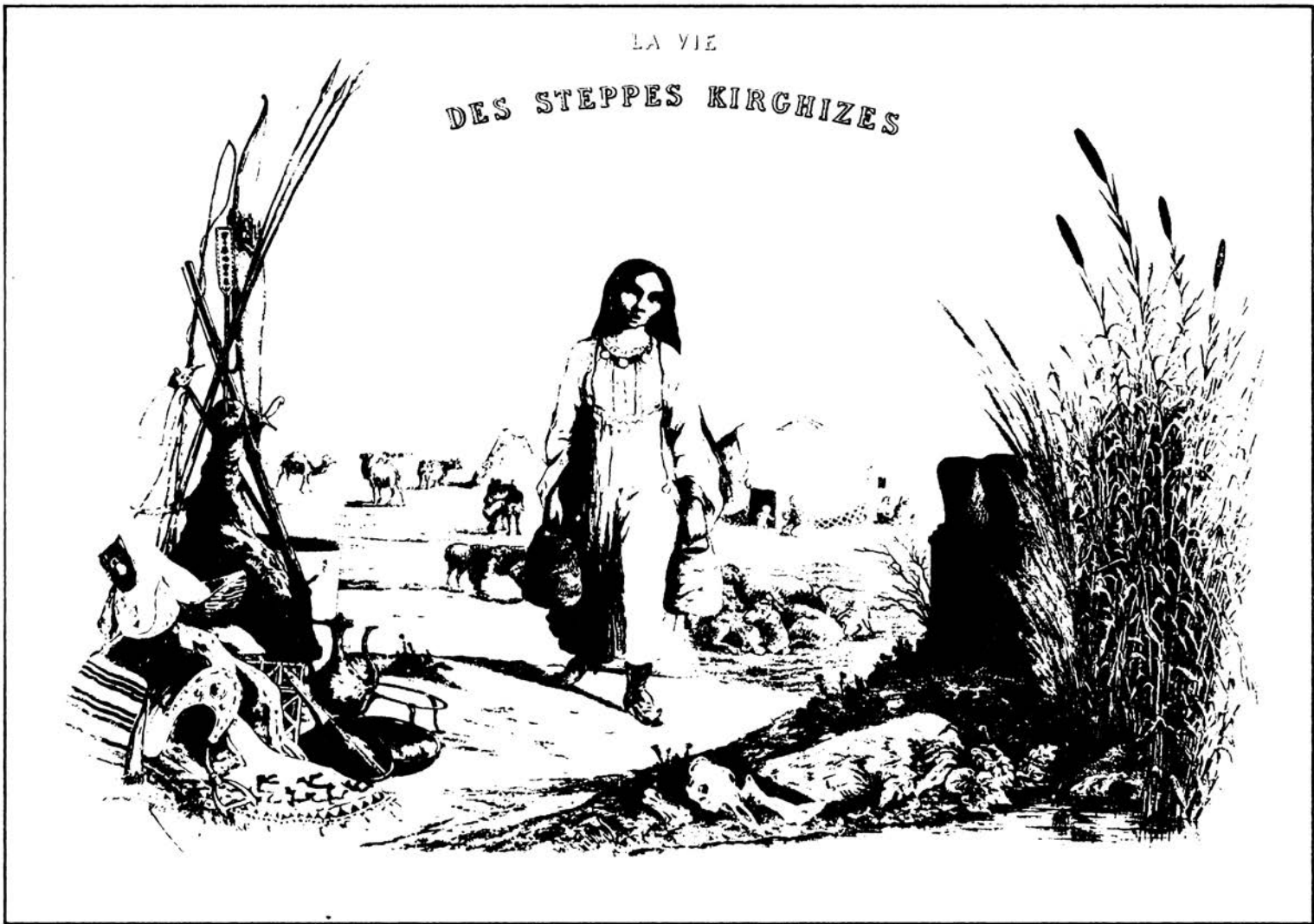
Бронислав Залесский

ҚАЗАҚ
САХАРАСЫНА СЯХАТ

«»
ЖИЗНЬ
КАЗАХСКИХ СТЕПЕЙ

LA VIE
DES STEPPES KIRGHIZES

Париж 1865

Алматы 1991

Бронислав Залесский

**ҚАЗАҚ
САХАРАСЫНА САЯХАТ**

«»

**ЖИЗНЬ
КАЗАХСКИХ СТЕПЕЙ**

«Өнер» Издательство
баспасы «Өнер»

63.3(З.К.)

ББК 84.4 Фр

З 23

Француз тілінен орыс тіліне аударған
Ф. Стеклова мен Б. Садықова.

Орыс тілінен қазақшаға аударған
К. Сегізбаев

З 23 **Залесский Б.** Қазақ сахарасына саяхат.— Алматы: Өнер, 1991.— 132 бет.— илл.

Бұл кітаптың тарихы қызық... Кітап өзінің пағыз оқырманына 125 жылдан кейін әжер жетіп отыр. Кітаптың авторы — поляк суретшісі Бронислав Залесский (1820-1880) деген кісі. Ол Орынбор корпусында қатардағы солдат болған. 1865 жылы айдаудан Парижде қайтып оралғаннан кейін, алғашқы еуропа-лықтардың бірі болып, XIX ғасырдың орта тұсындағы қазақтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен тұрмыс-тіршілігін, этнографиясын, сондай-ақ кең-байтақ өлкенің жері мен табиғи ерекшелігін сөзбен шынайы сипаттаған, суретпен бейнелеген альбом-кітап басып шығарады. Француз тілінен тұңғыш рет аударылып отырған бұл басылым «Өнер» баспасынан қазақ және орыс тілдерінде жарық көріп отыр. Кітап поляк суретшісінің түпнұсқадағы суреттерімен, гравюраларымен бе-жестірілген, аудармашы текстерге жап-жақты түсініктемелер беріп, бүгінгі оқырманның ұғымына лайықтап ұсынып отыр. Басылым көпшілік оқырманға арналады.

ISBN 5-89840-270-5

3 $\frac{470.3010100-28}{400(05)-01} - 191$

Перевод с французского на русский
Ф. И. Стекловой, Б. И. Садыковой

Перевод с русского на казахский
К. Сегізбаева

История этого издания уникальна. Можно сказать, что оно дошло до адресата только спустя более 125 лет. Его автор, польский художник Бронислав Залесский (1820—1880) служил рядовым солдатом Оренбургского корпуса и после возвращения из ссылки издал в 1865 году в Париже книгу-альбом, где одним из первых из европейцев реалистически описал и изобразил этнографию, социально-экономическую жизнь казахов в середине XIX века, а также природное своеобразие этого края.

Настоящее издание является первым переводом книги с французского и подготовлено одновременно на двух языках — казахском и русском, снабжено всеми иллюстрациями, имевшими в оригинале, примечаниями к тексту.

Для массового читателя.

© Издательство «Өнер», 1991

496308

04 ЗК

АЛҒЫ СӨЗ

XIX ғасырдың орта шенінде қазақ халқының әдет-ғұрпын, салт дәстүрі мен фольклорын Еуропаға таныстыруда поляктың айдаудағы революционері Густав Зелинский, Адольф Янушкевич, Адам Сузин, Бронислав Залесский, кейінірек Северин Гросс елеулі еңбек сіңірген. Жиі қайталанған поляктың ұлт-азаттық көтерілісіне белсене қатысқаны үшін патша үкіметі оларды Сібір мен Қазақстанға айдауға жібергені белгілі.

Біз бүгінде олардың айдаудағы өмірі мен творчествосына қаншалықты қанық болсақ, ең алдымен, С. М. Киров атындағы Қазақтың мемлекеттік университетінің доценті Ф. И. Стеклованың (1910—1980) зерделі зерттеулерін соншалықты ризалықпен ауызға алуымыз керек. Көп дәлелсіз-ақ көңіл елжіретер бір ғана жайға тоқталайықшы. Ф. Стеклова өзінің шағын ғана екі бөлмелі пәтерінің біреуін поляк-қазақ халықтарының жан-жақты байланысына арналған мағлұматтар музейіне айналдырғандай. Зерттеуші көп жылдар басқа да поляк ғалымдарымен бірлесе тер төгіп, А. Янушкевичтің Қазақстандағы өмірі мен қызметі туралы мол мағлұмат жинайды, оның «Қазақ даласына саяхат», «Күнделіктер мен хаттар» кітабын тауып алып, поляк тілінен орысшаға аударарды. Һәм ауқымды алғы сөз жазып, ғылыми түсініктер береді.

Ф. Стеклова Сібір мен Қазақстан архивтерінен де А. Янушкевичтің айдаудағы кезіне қатысты тың деректер ұшырастырып, XIX ғасырдың 40-шы жылдары поляк революционері жүріп өткен жерлермен Қазақстанды жаяу аралайды да, кейбір бұрмаланған жер аттарын нақтылайды. Мұның топонимика үшін де мәні бар.

Өмірінің ақырғы жылдарында Ф. Стеклова Бронислав Залесскийдің (1820—1880) өмірбаянына қатысты мағлұматтар жинауға ден қояды және француз тілінен оның «Қазақ* даласының тіршілік-тынысы» көлемді очеркін орыс тіліне аударарды. Өкінішке орай, толық аударылмаған. Онда қалып қойған тарауларды бұл басылымда Бақыт Садықова қалпына келтірді.

Б. Залесскийдің кім екендігін және оның шығармаларын іздестіру тарихын Ф. И. Стеклова өзінің баспасөзге дайындаған, бірақ жарияланбаған мақаласында, қысқаша келтірсек, былай баяндайды: «Бұл очерктің авторы Бронислав Залесский — көп жағдайда көңіл аударарлық тамаша тұлға. Сөз жоқ, ақылды да дарынды, демократиялық ниеттегі адам,

*Біз очерктің мазмұнына қарай осылай атауды жөн көрдік. Түпнұсқасының сөзбе сөз баламасы — «Қырғыз даласының өмірі». «Қырғыз» атауы мұнан былай «қазақ» болып алыншы.

не керек, ол туралы нақтылы да кеңірек әңгіме-леуге болады.

Дерпт университетінің студенті кезінде, 1838 жылы Залесский жасырын ұйымға қатыстылығы үшін «жоғары мәртебелінің жарлығымен... арнайы бақылауда болуға Черниговка» жер аударылады. Бұл сөздерді жандармерияның оған арнап жүргізген іс қағаздарынан оқуға болады.

Оның анасы Юлия Залесская білімді және «зиялы қауыммен» байланыстары бар әйел болса керек, көп қаражат жұмсап, көз жасын көлдете жүріп, ұлын азап аранынан әрең құтқарады. Ақыры әлдебіреулердің «мейірім-шапағатымен» Бронислав туған ошағына оралады. Өттең десеңізші, үйінде бір жыл аунап-қунамай жатып, ол тағы да темір тордың арғы жағынан бір-ақ шығады. Бұл жолы «Эмиссар Рераның ісіне қатыстылығы үшін» тергеуге алынған.

Алашқыда тұтқынға жылы қабақ танытқансыған кезекші офицер арқылы Залесский өзінің сыбайласы доктор Реньерге «қанмен жазылған хатын» беріп жібереді. Қабырғасымен кеңескен кезекші офицер сатқындық жасап, хатты тергеуші қолына табыс етеді. Тергелушінің жағдайы осыдан соң, әрине, қиындай түседі.

Залесский қамауда екі жыл отырады, одан соң әскери сот оны айрықша Орынбор корпусына қатардағы солдат етіп жіберуге үкім шығарады. Сөйтіп, 1848 жылдың наурыз айында солдат Бронислав Залесский Орынборға келеді.

Сурет салуға деген қабілетімен айрықша көзге түскен оған 1848 жылы Арал экспедициясы материалдарын қорыту тапсырылады. Міне, тап сол кезде ол экспедициядан енді ғана оралған Тарас Шевченкомен кездеседі. Содан былай Шевченконың Бронислав Залесскийден жақын да адал досы болмайды.

Суретші Залесскийдің өмірінде Шевченконың

өте үлкен роль атқарғаны күмәнсыз; ол оған сурет салуды үйретіп, кейініректе офорт өнеріне жаттықтырады.

Залесский ұзақ жыл Парижде тұрған. 1865 жылы «Қазақ даласының тіршілік-тынысы» атты офортты суреттер альбомы әдемі әшекейленіп жарыққа шықты. Жиырма екі сурет пен оларға қосымша очерктер алыстағы қазақ даласының тыныс-тіршілігін европалық оқырмандарға ерекше шынайылықпен айқара жайып салды. Егер Залесскийдің суреттерін Густав Зелинскийдің «Қырғыз» («Қазақ») поэмасына ХІХ ғасырдың орта шенінде шетел басылымдарына жасалған иллюстрациялардағы қазақтарының қазақтан гөрі черкеске ұқсайтынын байқасақ, Европа суретшілерінің ішінде бірінші болып тек Залесскийдің қазақ өмірін нағыз реалистікпен көрсете білгенін пайымдаймыз. Ыдыс-аяқ, киім-кешек, этнографиялық детальдар дұрыс та дәл бейнеленсе, табиғат суреттері, көне ескерткіштер суретші қаламынан келісті көрініс тапқан. Залесский өзінің очерктеріне, географияға, ауа райына, этнографияға және тағы басқаларға қатысты деректерден тыс қазақ даласының аңыздарын, көне көз шежірелердің әңгімелерін енгізіп, өзінің тарихи тұлғалармен жолыққан сәттерін сипаттаған.

Сурет альбомының текстері мен Залесскийдің өмірбаянын француз тілінен аудару барысында мен өте сирек анықтама басылымнан оның айдауда жүрген кезінде жазылып, 1857 жылы поляк тілінде жарияланды делінген очеркінің тақырыбын ұшырастырдым. Яғни, Парижде жарық көрген сурет альбомынан бұрын, шығарма Варшавада шыққан «Әлем кітабы...» енген.

Бұл маған мүлде күтпеген оқиға болды, өйткені Залесскийдің хаттарынан достарының айдауда жүрген жерлері туралы жазып жібер деген өтінішіне үзілді-кесілді қарсылық білдіргені мағлұм-

тын. Алайда, очерктің анықтамадағы аты күмән туғызбайды: «Қазақ даласының тіршілік-тынысы» делінген. Ол кезде, шынтуайтқа келгенде, шығарма жазылса да, «жазбаймын» деп қарсылық білдіру әншейін құпия сыр сақтаудың китүрқысы болуы да мүмкін еді.

Бұдан әрі не істеу керек? «Әлем кітабы» жинағын табу, әсте мүмкін болмады. ССРО-ның ең ірі кітап қоймалары, тіпті Ленинградтың «Россинкасына» дейін үміт үзерлік жауаптар жолдады.

Поляк достарының көмегімен бұл жинақ Варшава университетінің кітапханасынан табылды. В. Евсевицкий маған микрофильмін салып жіберген еді, артынша өзім де командировкамен Варшава болып, сирек дүниені көзіммен көрдім: орасан үлкен кітаптың ішінде Залесскийдің де очеркі жүр... Сурет альбомының француз тіліндегі тексіне осы альбомның негіз болғаны айдан анық.

Алайда, айран-асыр қалдырған ақырғы бір жаңалық мынау: өткен ғасырдағы Флоренция қалдырған журналының бірнеше санында (итальян тілінде) Ресейдің Орта Азияны басып алуы туралы Залесскийдің көлемді саяси мақаласы басылыпты. Мақала поляктың жыл сайын шығатын әлдебір

басылымында жарияланғандығы айтылмаған. Ізденіс игілігін көргенше қанша бума кітап ақтарылып, қанша жүздеген беттер паракталды десеңізші. Мақала Париж эмигранттарының поляк тіліндегі басылымында жарияланыпты, суретпен безендірілген. Олар шабуыл кезіндегі Ақмешіттің, Қарабұтақ бекінісінің, Арал теңізінде салынып жатқан Қосарал портының суреттері, сонымен бірге Залесскийдің екі қазақ замандасының портреттері».

Поляк-қазақ байланысының пайда болу және даму тарихымен Ф. Стеклованың қаншалықты ынта-ықыласпен айналысқанына осынау шағын мақала бірден-бір куә.

Зерттеушінің «жекелеген мәселелер жөнінде аздаған балаң байламдар» туралы ескертпелері де бар. Оған қосарымыз, шынында да, Б. Залесскийдің очеркіндегінің барлығы бірдей қазақтың тарихы, әдет-ғұрпы, ұлттық характері туралы біздердің ұғым-танымымызға сай келе бермейді. Әйтсе де, көбіне-көп көргендерін көңілге кіршіксіз түйіп, парасаттылықпен пайымдаған. Сол себепті де «Қазақ даласының тіршілік-тынысы» тек қана тарихи маңызымен ғана емес, қазіргі оқырманды да бейтарап қалдырмас шыншылдық қасиетімен де құнды.

ПРЕДИСЛОВИЕ

С жизненным укладом, обычаями, фольклором казахского народа в середине XIX века познакомили европейского читателя ссыльные польские революционеры Густав Зелинский, Адольф Янушкевич, Адам Сузин, Бронислав Залесский и позже Северин Гросс. Как известно, за активное участие в польских национально-освободительных восстаниях царский суд отправлял их в Сибирь и Казахстан.

Изучению их жизни в ссылке много сил и времени посвятила Ф. И. Стеклова (1910—1980 гг.), доцент Казахского государственного университета им. С. М. Кирова: Трогательная и о многом говорящая подробность: одну из комнат в своей маленькой двухкомнатной квартире Ф. И. Стеклова превратила в своеобразный музей, посвященный польско-казахским связям.

Сотрудничая в течение многих лет с польскими учеными, исследовательница собрала богатый материал о жизни А. Янушкевича в Казахстане, нашла его книгу «Дневники и письма из путешествия по казахским степям» и перевела с польского на русский, снабдив обстоятельным предисловием и научными комментариями.

В архивах Сибири и Казахстана Ф. И. Стеклова обнаружила ряд новых материалов о пребывании

А. Янушкевича в ссылке, побывала в тех местах Казахстана, где проезжал в 40-е годы XIX в. польский революционер, и нашла ряд изменений в названиях местностей, что представляет интерес и для топонимики.

В последние годы своей жизни Ф. И. Стеклова кропотливо собирала материалы о жизни Бронислава Залесского (1820—1880 гг.) и переводила с французского его книгу «Жизнь киргизских степей»*. К сожалению, эта работа не была завершена. Оставшиеся главы были переведены Бахыт Садыковой.

Ф. И. Стекловой были подготовлены к печати заметки о Б. Залесском. Здесь мы воспроизводим их с небольшими сокращениями.

«Автор этого очерка Бронислав Залесский — личность во многих отношениях замечательная. Человек безусловно умный и талантливый, демократически настроенный, он заслуживает того, чтобы рассказать о нем поподробнее.

*Название настоящего издания предлагается читателю в более точном значении. Как известно, в европейских источниках того времени было принято называть казахские племена «киргизами». Но в остальном сохранена традиционная для XIX века лексика, написание терминов и названий (здесь и далее — примечания, подготовленные издательством совместно с переводчиками).

Еще будучи студентом Дерптского университета, Залесский за причастность к тайному обществу в 1838 году был выслан «по высочайшему повелению... в Чернигов с учреждением надзора». Эти слова можно прочитать в деле, заведенном на него жандармерией.

Его мать, Юлия Залесская, женщина образованная и со связями в высшем свете, потратила много денег и пролила немало слез, прежде чем выручила сына из беды. По ходатайству одного «сиятельства» Бронислав был, наконец, возвращен в лоно семьи. Увы! Не пробыв дома и года, он вновь очутился за решеткой: теперь за «прикосновенность к делу эмиссара Рера», сперва как подследственный.

Через дежурного офицера, который сначала как будто симпатизировал узнику, Залесский передал своему сообщнику доктору Реньеру «кровью... испишанную записку». Поразмыслив, дежурный офицер предал узника, и записка попала в руки следователя. Положение подследственного, естественно, сразу ухудшилось.

Залесский отсидел два года в предварительном заключении, а затем военный суд приговорил его к отправке рядовым в отдельный Оренбургский корпус. В марте 1848 года солдат Бронислав Залесский прибыл в Оренбург.

В 1849 году ему было предложено, поскольку он отличался способностями к рисованию, обрабатывать материалы Аральской экспедиции. Тогда-то и встретился он впервые с Тарасом Шевченко, который только что вернулся из экспедиции. С тех пор не было у Шевченко ближе и вернее друга, чем Бронислав Залесский.

Нет сомнений, что в жизни Залесского-художника Шевченко сыграл очень большую роль: он учил и научил его рисовать, позднее обучил искусству офорта.

Долгие годы прожил Залесский в Париже.

В 1865 году вышло роскошное издание альбома офортов «Жизнь киргизских степей». Двадцать два офорта и очерки к ним правдиво показали европейскому читателю, как живут люди в далеких казахских степях. Если сравнить рисунки Залесского с иллюстрациями в зарубежных изданиях середины XIX века к поэме Густава Зелинского «Киргиз», где казах скорее похож на черкеса, то станет понятно, что именно у него — первого из европейских художников — жизнь казахов изображена в настоящей реалистической манере. Очень верны зарисовки утвари, костюмов, этнографических деталей, прекрасно исполнены пейзажи и памятники прошлого. В своих очерках, кроме географических, климатических, этнографических и других сведений, Залесский поместил записанные им в степи казахские сказания, рассказы людей о прошлом, описал свои встречи с известными людьми.

Работая над биографией Залесского, я обнаружила в очень редком справочном издании упоминание его очерка, написанного во время пребывания в ссылке, якобы опубликованного на польском языке в 1857 году, т. е. до выхода в свет парижского альбома офортов в сборнике «Книга мира» в Варшаве.

Это было полной неожиданностью, так как из переписки Залесского было известно, что он решительно отклонял настойчивые просьбы друзей написать о местах своей ссылки. Но название очерка, приведенное в справочнике, не вызывало сомнения: «Путешествие в киргизские степи». А что, если отказ служил прикрытием, и произведение действительно было написано?

Что же дальше? Сборник «Книга мира» найти было невозможно, самые крупные книгохранилища СССР присылали мне решительные отказы, даже ленинградская «Россинка»...

Обнаружился этот сборник в библиотеке Варшавского университета — помогли польские друзья. В. Евсевицкий прислал мне микрофильм, а вскоре и сама я, будучи в командировке в Варшаве, смогла увидеть эту редкость: огромная книга, а в ней очерк Залесского... Именно он послужил основой для французских текстов альбома офортов.

Но, пожалуй, самой удивительной была последняя находка. В нескольких выпусках флорентийского журнала прошлого века (на итальянском языке) была напечатана большая политическая статья Залесского о продвижении России в Среднюю Азию. В примечании указывалось, что статья была опубликована в одном польском ежегоднике. Но в каком и за какой год, не говорилось. Перерыты были целые кипы книг, перевернуты сотни страниц, пока поиски не увенчались успехом. Статья была напечатана в парижском эмигрантском издании на польском языке, более того, снабжена иллюстрациями — рисунками самого Бронислава Залесского! Это зарисовки Ак-Мечети времен штурма, крепости Карабутаг и строящегося порта на Аральском море Кос-Арал, а также два портрета казахов — современников Залесского».

Эти заметки свидетельствуют, с каким энтузиазмом и любовью занималась Ф. И. Стеклова историей возникновения и развития польско-казахских связей.

Книга Б. Залесского «Жизнь казахов степей»

ценна и интересна для нас прежде всего тем, что это заметки очевидца — правдивые, непредвзятые, реалистичные. Привлекает широкая панорама жизни степи и ее обитателей, создаваемая автором. У Залесского одинаково хорошо получаются как описания природы края, его климата, растений, животных, так и жилищ, предметов быта и многого другого. Занимательны изложения легенд и сказаний кочевников, проницательны замечания автора об их религиозных верованиях.

Демократ по убеждениям, Залесский и в отношении малознакомого народа предельно демократичен. Как живо, остроумно, с душевным теплом описывает он казахов, женщин или бывшего «степного разбойника» Кузембая. Из-под пера Залесского образы простых степняков выходят на редкость симпатичными.

Конечно, не все в книге Б. Залесского соответствует нашим нынешним знаниям и пониманию истории, обычаев, национального характера казахов. Сказался и стереотип взглядов, характерный для европейцев того времени. Но многое увидено и осмыслено точно и доброжелательно. Поэтому мы считаем публикацию книги делом нужным и своевременным. Безусловно, «Жизнь казахов степей» имеет не только большое этнографическое значение (книге еще предстоит стать предметом детальных исследований), но и представляет несомненный интерес для массового читателя.

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ ӨМІРІ

Оқырман назарына ұсынып отырған осынау дүние-тарихи зерттеу де, этнография жөніндегі еңбек те емес. Туристің жолжазбасы деп атауға да болмас еді. Бұл шалғайдағы өлкені мекен етуге дәм айдап келген соң менің мұнда табаны күректей тоғыз жылымды өткізіп, шетсіз-шексіз даланың бір қиырынан бір қиырына дейін ерсілі-қарсылы аттылы-жаяулы дегендей, неше дүркін жүріп өтуіме тура келіпті. Сурет салу — мен үшін еріккенде ғана уақыт өткізер ермек емес. Қарындаш, қағазымды қолыма алып отыра қалар сәттерімді жанымды жеген мұң-шерімді ұмыттырып, көңілді алаңдатар ең бір бақытты уақыт деуге болады. Табиғат екеуіміз бір-бірімізге мүлде жақындасып, кірігіп кеткендейміз. Ол менің ұлы ұстазыма айналды, егер бір мекенде бірнеше дүркін болсам, онда мен сонша байтақ шөл даланың әр тұсынан, тіпті көкжиекке дейінгі көз жетер жерден жетім жартас «мен мұңдаласа» да, соның әрқайсысынан ерекше сұлулық нышанын таба қояр едім.

Жазира перзенттері өмірінің еріксіз куәгері ретінде олардың тіршілігін қалауымша бақыладым. Олардың аузынан жүйрік қиялдарының жемісіндей кейбір ертегілерін тыңдадым.

Бұл жазбада мен өзім байқаған кей жайлардың және жинап қағазға түсірген аңыздардың бір бөлігін

ғана ұсынып отырмын. Меніңше, мұндай еңбек оқырманын өзінің жаңалықтарының молдығымен қызықтырар деген ойдамын. Қателеспесем, Батыстың бірде-бір адамы бұл ел туралы көркемдік тұрғыдағы шығарма жазбаған, осынау даланың пейзажын салмаған. Өз шығармамда ұсынып отырған дүниелердің бәрі де өмірдің өзінен ойып алынғандай. Салған суреттерім мен жазбаларымда қиял жетегінде ілесіп кетпей, табиғаттың өзіне көбірек үңілдім. Сондықтан да әрбір деталь, тіпті қылаудай ғана жалғыз сызығымда кейбір кемшіліктер болуы мүмкін, бірақ олардың дәлдігі мен шыншылдығында күмән жоқ.

Желтоқсан. 1864. Париж.
Бронислав Залесский

Қазақ даласы Орталық Азияның көтеріңкі үстіртті аймағын алып жатыр. Ол батысында Жайық өзені жағасынан басталып, Арал мен Каспий теңізінің солтүстік жағын қамти түркі тайпаларымен, Бұқар, Хиуа, Қоқан хандықтарымен шекараласса, солтүстігінде Ресейдің азиялық иелігіндегі жерлермен шектеседі. Орынбор губерниясына кіретін жердің бір бөлігінің өзі ғана Францияның, Испанияның, Португалияның жерін қосып есептегендегі территориямен тең екен. Бұл өлкеге көбірек қолданылатын «дала» деген сөздің өзі шегі-шеті

жоқ жазықты елестетеді. Қазақ даласы шөлге көбірек ұқсайтындықтан Ресейдің оңтүстігіндегі немесе Америкадағы далалардан біраз өзгешелеу. Мұнда теңіз мүйістеріне ұқсас, ағаш өспейтін, үнсіз жатқан біркелкі қыраттар мол. Бұл даланы Азиядан Европаға лап қойған Орда жасақтарының атының тұяғы ертеден-ақ тоздырып баққан. Бір кезде Шыңғыс хан осы дала төсіндегі Отырарды өзінің уақытша астанасы етсе, бертінірек Русьті бағындырған Алтын Орда осы далада көшіп-қонып жүрді. Монғолдар жоқтан барды жасап көрген жоқ, бірақ барды жоқ етіп, аямай қиратқандықтан, із-түзсіз жоғалған көп дүниенің аты бұл күнде өшіп болған...

Жабырқау жатқанына қарамай осынау өлкенің өз сұлулығы да бар. Құдай өзі жаратқан әр түкпірге әр түрлі әдемілікті еншілеп беруді, әсте ұмытпайды. Европалық тіршілікті еске салар мұнда ештеңе болмаса да, тағдыр тәлкегі қуалап батыстан әкелген адамды осынау сұлулықтың өзі-ақ тәнті етер еді.

◆ Арнайы салған жолы жоқ, құдықтары да сирек ұшырасар маң далада бағытыңнан жаңылсаң, бір тамшы су таппай күні бойы адасуың мүмкін, сондықтан жолбасшысыз жол жоқ. Қазақтар дала сырына жетік, түн баласында жұлдыздарға қарап бағдар алады. Ал жатжерлік болса жергілікті жұрттың әдет-ғұрыптарымен танысу үшін де жолбастаушы жалдауға мәжбүр. Ауыз су табу, аттар мен түйелерге жайылым қарау, төге жол іздеу, көбіне қой етінен әзірленетін тағамды тауып, оны пісіру, міне мұның бәрі де — жолбасшының міндеті. Әдетте, ол керуеннен оқ бойы алда жүріп, жол нұсқап отырар еді.

Әнеки, ол кеңістіктегі жалғыз ноқаттай болып алыста кетіп барады. Басқаларға қарағанда тезірек қимылдайтын жолбасшы демалар орынды тауып берген соң, шөп үстіне тыныстауға қисаяды. Керуен тоқтаған кезде ол тағы да атына мінеді. Әдетте, екі жолбасшы болады да, бірі керуеннің жанында қалғанда, екіншісі жан-жақты шарлай кезіп жүріп, не-

бір құдық, небір іркінді су болса да, іздеп табады. Содан соң жолбасшы ежелгі телеграфтардың белгілеріне ұқсас бір-біріне алыстан қол сермесіп, хабар берер еді. Алғашқы жолбасшы атын желе жорттырып, шығыстан батысқа қарай бірнеше шеңбер сыза немесе бірден бетін шығысқа беріп жүрер еді, кейде бағдар бағаны сияқты орнынан қозғалмай сіресіп тұрған оның тұлғасы көкжиектен көрінер еді. Болмаса ол айналаны шиырлап болған соң, бір биіктің басына шығып алып, атының жанында жайбарақат қисайып жатар еді. Бұл — әрбір қазақ жатқа білетін дала әліппесінің беташары ғана. Керуен жанында қалған екінші жолбасшы оның белгісі бойынша көшті керекті бағытқа қарай бұрып отырады.

Жолаушылар болса бұл кездері табиғатпен етене таныса отырады. Мұнда табиғаттың да қарапайым немесе мерекедегідей жасана кінетін кездері бар деуге болады. Әдемі маусым — көктем. Бұл кезде даланың көптеген жері жұлдыздай жарқыраған сарғалдақтарымен араласа аласа шөптер қалың өседі. Мыңғырған малдың бүйірлері шығып, иелерін де тойдырар еді. Қалың құс өзен-көлдердің бетін жауып, бәрі де жаңа тіршілік ауасымен тыныстайды. Жаз айларында күн жалын атқан лебімен бәрін де күйдіріп, құмға көмілген жұмыртқаны пісіріп шығарады. Бұлақтар суалып, өзендердің кензесі кебеді. Тіршілік атаулы бір тамшы нәрге зәру. Күз болса жылғалардың жағасын жасыл түске бояп, қатал қыс алдында адамзатқа тағы бір жайдары күндерді сыйлағысы келгендей көрінеді. Бұл жердің аязы қатты, қары қалың келеді. Шексіз жазирада бөгесін көрмей еркін жортар жел долы боранды ойнатып кеп жатқаны. Тіршілік атаулының бір тағдыры аяздың қаһарына қарап қалғандай.

Алайда, даланың суретшілер мен ақындарды тәнті етер ғажайып бір түлеу сәттері де болады. Көптеген жерлерде қатты ыстық түскен кезде

бұлдыр сағым ойнайды. Бүкіл дала бұл сәтте түрленіп сала береді. Көкжиектен тау көрініп, ғимараттар бой көтереді, жарқырай көрінген көлдерге аралдар жүзіп, ормандар суға төніп, ойланады. Осы бір теңдессіз ғажайып көрініс сәулемен ойнап, бірде жақындаса, бірде алыстай түседі, сөйтеді де ауаға сіңіп, жоқ болып кетеді.

Әсіресе, қаңырықты түтетер аптап кезінде бұл құбылысты жәдігөй жарқылына алданып қалмауды білудің маңызы зор. Далаға алғаш рет саяхатқа шыққан кісінің осынау жұмақтай жағалауға жетіп, жан рақатына батқысы келіп алға ұмтылары, бірақ керісінше, шөлдің ажал тұзағында қалары сөзсіз. Жазда көбіне жаңбыр болмайды, тек табиғаттың тым марғау көрінісіне күн шапағымен боялған алқызыл бұлттардың жүзіп жүретіні ғана өзгеріс әкелетін. Алқызыл бұлт өз жөнін тапқанша көкжиек көрінісіне әр беріп, көз қуантып қалатын. Күн батар алдындағы айналаның, әсіресе, Каспий теңізінің сұлулығы ерекше. Кейде тіпті, оны ешбір бояумен салу мүмкін еместей, еш қылқалам құдіреті жетпестей. Өкінішке орай, мұндай ғажайып көріністің ғұмыры тым келте!

Түрлі шөптердің хош иісі бұрқыраған теңдессіз мөлдір ауасы адамды мас қылардай, айналаның құдіретін арттыра түскендей. Осынау шегі жоқ көкжиек, осынау өлшеусіз мол жазира адамға еркіндікті сағынта, егер ықтиярсыз мекендеу тым ұзаққа созылып кетсе, онда осы бір біркелкі дүниеден, тым қу тақыр шөлден біржөла жерініп, әбден діңкелейсің.

Жай уақыттағы мамыра-жай дала мінезі ойнамалы: құмды дауыл тұрған кезде ашық аспанды түнек басады. Көтерілген құм дауылы демнің арасында күн сәулесін жұтып үлгереді. Тынысы тарылған адамның есі ауып қала жаздайды. Орталық Азияның бар құмын қуалап құтырынған дүлей апатқа қарсы тұрар күш жоқ, оның жортуылын ештеңе де

кідірте алмайды. Ол киіз үйлерді төңкеріп, отар-отар қойларды құмға көміп кете береді. Бұл — сұмдық апат. Құм дауылдың жақындап қалғанын сезген түйелер желге қасқая қарап шөгіп алып, боздайды дейсің. Үрей билеген аттар бастарын жерге салып, бірінің қалқасына бірі тығылса, адамдар жер бауырлап жата қалады. Дауыл құмды үйіріп көтере жөнелген кезде ол бір ақ шулан алып баған немесе аспанды тіреп тұрған діңгектей болып көрінер еді.

Құм дауыл осындай алапат болғанда, қарлы бораны одан да сорақы. Жазғы дауыл бір демде апайтопай бұрқылдатып өте шықса, боран кейде неше күн бойына ойнақ салып жүріп алады. Боранда қалған жолаушы оған қарсы күресер дәрмен таппаған соң, дауылдың бетінің қайтуын күтіп, қар астына жасырынады.

Қыстың қаһарлы боранын көзге елестету үшін мына бір деректерді келтірейік. Бір шағын бекіністің коменданты өзі қамыс оруға жіберген кісілерді сақтандыру үшін зеңбірек аруды тапсырады. Сол жерден елу-ақ қадамдай қашықтықта жүрген кісілер зеңбірек даусын ести алмай қар астына жасырынды. Олар бекініске келесі күні боран басылған соң ғана келеді...

Даланың сыртқы көрінісі біркелкі болғанмен, оның әр аймағында әр түрлі ерекшеліктер бар. Айталық, Оралдан басталып Арал теңізіне дейін созылып жатқан даланы алар болсақ, жері біркелкі тақтайдай жазық, қысы мейлінше қатты, бірақ бұл жердің шөбі құнарлы, малға жайлы келеді. Арал мен Каспийдің арасында жатқан кең алқапты бір тамшы суы, небір қылтанағы жоқ шөл десе болар. Сыр жағалауымен жарысып, Азияның ішкі бөлігіне сұғынып жатқан жазықтыққа келер болсақ, шөл далаға түсіп қалған алып белдіктей мың бұралып жатқан осынау дарияның айналасына өскен қалың тоғай қайнаған тіршілігімен ерекшеленер еді. Каспийдің шығыс жағын өңірлеп жатқан Маңғыстау маңы

ертегі кейіпкерлеріндей ерен мүсіндерге толы. Мұнда да өсімдік атаулы тым тапшы, бірақ аспаны мөлдір-ау, шіркін.

Даланың біраз бөлігіне тән ерекшелік — алыстан жалтылдап көзге көрінер тұзсінді топырағының ерекше сортаңдығы. Қазақ даласы құмға да кенде емес, 300 шақырымға созылып жатқан Қарақұм, Аққұм, Көкқұм, Құмжарған, тағы басқа да бұлардан шағын болғанмен, әрқайсысы 15—30 шақырымға созылып жатқан құмды дала қаншама?! Долы жел ұсақ кварц түйіршіктерінен тұратын осынау құм жоталарын суыра тартып, жылжыта көшірумен әлек, бірде шұңқырлар қазса, келесі сәтте оларды қайта тегістейді. Сіз осынау күнге қақталған сары жазықтың ортасында қалғандай болсаңыз, онда Сахара туралы оқығандарыңызбен естігендеріңіз түгелдей ойыңызға оралар еді. Көз жетер жерге дейін бірінші иығына бірі иек сүйеген құм шағылдар тізбегі. Аттаған сайын аяғыңды қармап жүргізбейді. Су бетіндегідей ұсақ бұйра толқындар — жел лебінің әрекеті. Тіпті, үп еткен самалдың өзі жетім қылтанақтың айналасына түрлі сурет сала қояр еді. Жел тұрғанда құм шағылдардың төбесінен шаң-тозаң көтерілсе, қыс баласы ондағы жал-жал қарды қуалайды.

Боран көтерілсе-ақ оның өзінді демде «жұтып» қоярын түсінесің. Ал ертеңгілік оянған соң, кеше боранға дейін шатырының оң жағында жатқан құм шағылды енді сол жағынан көресің. Үп еткен жел құмын суыра жөнелер бұл даланың да өз өсімдіктері бар. Әсіресе, дәнінен ботқа пісіруге болатын құмаршығын айтсаңызшы. Шөл өсімдіктерінің тіршіліктері қызық, олар қылтиып өсе салып, тамырымен нәрлі топырақты қармап желмен алысумен өмір сүреді. Содан да олардың тамырлары тереңде, мықты келеді. Қалтылдаған қылтанақтың жер бетіндегі сабағынан топырақ астындағы тамыры әлденеше есе жуан. Алайда, тамырлары да әлсіз кішкентай

өсімдік түрлері бар, бірақ олардың сабағының жартысы құмға көміле өседі. Оларды жел кейде жалаңаштап, тамырымен жұлып әкетіп жатса, жаңа өскіндер қылтиып көріне бастайды. Мұндағы жерді өңдеуші де, дәнді себуші де желдің өзі. Бұл өсімдіктердің тұқымын жел оңай жұлып алып, құм бетіне біркелкі ғып сеуіп шығуды табиғаттың өзі қапысыз ойластырғандай.

Әнеки, сондықтан да осынау панасыз өсімдіктерді жел түбірімен отап жатса да, құмды дала жиі-жиі көгеріп шыға келеді. Жергіліктілердің пікіріне ден қойсақ, алдағы бір кездері құм даланың табиғатының жақсара түсуі әбден мүмкін, себебі құм шекарасын көмкеріп жатқан жасыл жиек бірте-бірте құмға қарай қанатын жайып келеді екен.

Құмдауыт жер жиі ұшырасса, ал сортаң дала тіпті көп-ақ. Дала тұзға кенде емес, бірақ та сортаң жер деп топырағы күн сәулесімен ойнап, жарқырап көрінер айтақырларды ғана атайды. Сортаңның екі түрі кездеседі, біріншісі үстінен керуен жүріп өтсе де, із түспес жанғыш тақта тастай қатты болса, екіншісінің теп-тегіс болып жатуы, әншейін, алдамшы көрініс, кез келген тұсы опырыла құлайтын мұндай сортаңның үстімен атпен жүріп өтуі тіпті де мүмкін емес. Мұнда бірде-бір қылтанақ бой көтермейді, мұз сияқты жалтырап жатысының өзі-ақ онсыз да сүреңсіз даланың сұрқын қашыра түседі.

Дегенмен, даланың өзінің өсімдіктер дүниесі, өзінің жануарлар әлемі бар. Алдымен, жусанның он бестей түрі, бадам, жабайы у сарымсақ пен жуа сияқты хош иісті, сонан соң малды тез семіртіп, қоңдандыратын ұнтақ дәнді өсімдіктердің көп түрлерін атауға болады. Қазақтар оның бәріне де жеке-жеке атау беріп қойған және де дала қарияларының бәрін де білгір ботаниктер десе болғандай.

Даланың әр жеріндегі өсімдік түрлері де әр алуан. Маңғыстау маңы тым жұтаң, құмдауыт жері мол. Мұғаджар тауынан Сырдың жағасына дейін осылай.

Сыр өзенімен Арал теңізінің аралдарында бұтақтары қыңыр-қисық, діндерінің жуандығы 8—10 дюймдей* келетін, аласа сексеуіл ағашы мол өскен. Бұл өсімдік, негізінен, отынға пайдаланылады. Даланың кез келген жерінен қазақтар оны да отын үшін пайдаланылатын жуан тамыр, көзге көрінер-көрінбес сары гүл атып, бөріктей болып, дөңгелене өсетін көкпекті де жиі ұшыратуға болады. Каспийдің жағалау аңғарларында тұт ағаштары кездессе, Сыр бойында жылтыр қабықты, өткір тікенекті, әдемі күміс түсті жапырақты жиде ағашы мол өседі.

Жануарлар әлемін әңгімелеуді «құлан» деп аталатын жабайы жылқыдан және жолаушының жолын кесіп, мың-мыңдап жосыла жортар қара көз ақбөккеннен бастаған жөн. Кей-кейде кенгуруден айнымайтын кішкентай хайуанның² секектей шауып бара жатқанын, кейде сылаңдаған сұм түлкіні, азық іздеп сөлең-сөлең жортқан аш қасқырды көресің. Кішкене ғана суы бар жерге қара бұлттай болып келіп қонатын құстар да мол-ақ. Біздегіден екі еседей ірірек келген қара торғайдың әні өлі далаға жан кіргізгендей. Арал мен Сыр бойындағы нар қамыстарды жолбарыс атаулының ең көрікті тұқымы (патша-жолбарыс) мен қарағұрым қырғауыл мекендейді. Бұл далада, әсіресе, жыландар мен кесірткелер, сары, қара түсті шаяндар, тік қазған інінің аузына құрған торына түсер жемтігін аңдып жатар бүйі сияқты жәндіктер де жетіп артылады. Алайда, шөл даланың нағыз тәңірі деп қазаққа өлшеусіз пайдалы түйе түлігін атаған жөн. Бұл манда болып кеткен жолаушы түйенің сызылта ұзақ боздаған жалынышты үнін өмір бойы ұмыта алмас. Егер осы бір үнді біздің қалалардың көшесінен немесе бақтың ішінен естір болсақ онда, дау жоқ, бұл дыбыс төбе құйқанды шымырлататындай жаман әсер берер еді.

* ²) Қосымша түсініктемелер кітаптың соңына беріліп отыр.

Алайда, шексіз шөл даланың тымық түнінде келе жатқан кезінде түйенің боздағанын естісең, онда бұл үн тым асқақ, шіркеу органының үніндей күдіретті естілер еді. Бұл шынында да, дала органы, оның қуаттылығы осынау шексіздікпен әдемі аста-сып, көкірегінде бір салтанатты күйді ойнатады. Олар түйе түлігін өз қажеттілігінен артығырақ өсіріп, үнемі керуендерге көлік майына беріп отырады. Әр қоналқалыққа тоқтаған жерден алыс ауылдардағы түйенің боздағанын жел жеткізіп тұрады. Бұны даланың өзімен бірге біте қайнасып жатқан сиқырлы сазы десе жарасар. Оралдан Петровск қамалына дейінгі бес жүз шақырым, бір жағынан Арал теңізінен екінші жағы Маңқыстаудың шығыс шекарасына дейінгі жалпақ даланы өздерін қайсақ деп атайтын («Қайсақ» сөзінің мағынасы «азат адам» деген ұғымды береді.) көшпелілер мекендейді. Олар Орталық Азиядағы әр түрлі тайпалардың араласуынан пайда болған, татар тілінде** сөйлейді. Нағыз монғол болмаса да бұл нәсілдің біраз ерекше қасиеттеріне ие болғандықтан қазақтардың сол семьяға жататыны даусыз.

Әдетте, қазақтар мығым денелі, өте қарулы келеді, мұрын бітімі қыран тұмсығына ұқсастары, бет пішіні айтарлықтай тұзу де ерекшеленіп тұрады, қарашығы сәл жақындау, қытай көзді, таза монғол тектестері де кездеседі, сақал-мұрттары сиректеу болады.

Егер көне дүние әлемі осынау мекенді тозақтың төрі деп белгілеп, мұнда мекендейтіндердің тұлғасынан жартылай адам, жартылай жылқы кейіптегі адаматты — кентаврды танығысы келген екен дер болсақ, онда қазір бұл теңеудің дұрыстығын мойындаған жөн.

Қазақты ат үстінде тану қажет. Жер түбіне дейін

** Татар тілі — бұл жерде айтқысы келгені түркі тілі болу керек

шаршамай-шалдықпай ат үстінде жүре берер төзімділігін, ептілігін көргенде қазақтар осы ер үстінде жаралғандай көрінеді. Оның есесіне жаяу жүріске жоқ-ақ, аз жер жүрсе де тез шаршап қалады. Негізінен алғанда айтарлықтай дами қоймаған* тілдерінде жылқыға байланысты сөз, тіркестер жеткілікті, тіпті жылқының жасына байланысты атаулары да бар. Қазақтар арабтар сияқты жылқыға жаратушысындай табынып, тұқымын асылдандырмағанмен, олар тіршіліктерінің тірегіне айналған жылқысыз өмір сүре алмас еді.

Бұл жұрт Шыңғыс ханнан бері келе жатқан жауынгерлік қасиеттерін жоғалтып алған. Иен далада біздің экспедициямызды көрген топ-топ қазақтардың орыс армиясы әскерлерінің болат белдіктерінің күн сәулесімен шағылып жарқылдағанын зеңбірек екен деп ойлап, бірнеше рет қаша жөнелгендері олардың тіпті қорқақтықтарының куәсі. Қоқан қамалындағы Ақмешітті бағындырған кезде көмекшілікке жалданған қазақтар қамалды қоршау кезінде өздеріне үңгір қазып, соған тығылып қалады да, жау жеңілген кезде олар қамалға алдымен ұмтылып, оны тонауға кіріседі. Қорқақ болғанмен олар қорғансыздар мен әлсіздерге келгенде мейірім-

* Дами қоймаған тіл — айдауда жүрген Залесскийдің аудармашысының болмауы — өзі ұға алмаған бүтін бір жұрттың тілі туралы оның ұшқары қорытынды жасауына себепші болса керек.

** Қорғансыздар мен әлсіздерге... мейірімсіз-ақ... — бүтін бір халық туралы қатал үкімдей кесіп-пішіп баға беру фактісі сол кезде өздері өркендеген ел өкілі санаған европалықтарда жиі кездеседі. Залесскийдің де «мейірімділік» немесе «қатыгездік» деген ұғымдардың халық емес, жеке адамдарға тән қасиет екенін парықтамауы байқалады. Әрине, ол қазақ халқының қайырымдылығы мен мейірімділігі туралы ілтипатпен жазған өз жерлесі, поляк революционері А. Янушкевичтің «Қазақ даласына саяхат. Күнделіктері мен хаттары» оқыса бұл пікірді басқаша айтқан болар еді. Сондай-ақ, халықтың мінез-бітіміне қатысты ойларында автор патшаның отаршыл күшінің мылтық, зеңбірек сияқты қарумен келіп, құр қол халықты әбден зәрезап еткенін аңғармай отыр.

сіз-ақ**. Алайда, көрегенділік пен ұшқыр ойлы қазақтардың өмір сүру ерекшеліктерінің өзінен бастау алып жатқан ақпейілділігі мен керемет қарапайым екендіктерін теріске шығаруға болмайды. Барлық монғолдар сияқты қазақтар да өте епті әрі айлалы келеді, сөйте тұра олардың сәби сияқты аңғал, жер қозғалса қозғалмайтын жайбасар болатынын қайтәрсін. Олардың ғажайып қасиеттерінің бірі — өз даласына деген сүйіспеншіліктері, басқа жердегі, әсіресе, қаптаған қабырғалар арасындағы тіршілікке әсте үйрене алмайды. Дегенмен де олардың жерге деген сезімдерін Шығыстың басқа халықтарынан биік тұр деуге болмас, себебі беделдінің айтқанына бәрі де сөзсіз бас иіп үйренген.

Діни түсініктері өте нашар жетілген. Бұқар, Хиуа, Орынбор татарларымен көршілесіп жатуы құранның кейбір белгілі идеялары мен салттарының мұнда да таралуына мүмкіндік жасаған. Шығыс өмір салтының мұнда кең таралуы оларды да Мұхамбеттің үмбетіне жатқыза салуға себепші болған. Ал шындығында оларды мұсылмандарға жатқызуға болмайды, сонымен бірге қандай дінді ұстағандарын түсіну қиын³. Дінді ұстау жайына келсек, құдай жөніндегі түсініктері тым жалпылама ғана. Ислам шариғаты бойынша дәрет алу, намаз оқу сияқты шарттарды орындамайтындығын, мешіттің жоқтығын, молданың болмайтындығын, пайғамбардың басына барып, зиярат ету дәстүрінің кездеспейтінін айтсақ та жеткілікті. Бұлар нағыз мұсылмандардың діни фанатизміне беріліп көрмеген.

Қазіргі кездегі қазақтар — тек мал бағумен ғана айналысатын тайпалар. Орыс үкіметі Жайық пен Елек өзендерінің жағасында оларға жер өңдету мақсатында талпыныс жасаған. Ол жерден қазіргі кезде шағын-шағын лашықтарды, арпа-бидай артылған түйелерді, кейде қолына орақ ұстаған қазақ әйелдерін де кездестіруге болар еді, бірақ жер

өңдеу ісі өте қиын болғандықтан егін салу әзірге сирек ұшырасар құбылыс. Оның үстіне даланың мал баққан адамдары үшін бұл әлі де үйреншікті кәсіп емес, сондықтан да барлық талпынысқа қарамай егіншілікпен айналысу әлі канат жайып кете қойған жоқ. Одан гөрі иен далада мың-мындап жылқы, мыңғыртып қой, басқа да мал өсіру әлдеқайда қолайлырақ.

Сары даланы көк теңізге теңейтіндердің пікірлерінің жаны бар: көкжиекпен көмкерілген шексіздік, даланың бораны теңіздің дауылындай, билеген сағым теңіздегі Фата-Морганың елесіндей⁴, ақырында аспанда қалықтаған ақ құстары да теңіз шағаласын еске салғандай. Егер даланы теңізге ұқсатар болсақ, онда қазақтарды теңізшілерден айнымайды деуіміз керек. Желдің өтінде, жердің шетінде жүрген олардың дауыстай сөйлейтіндері де дауылды күндері айғайласып қана тілдесетін теңізшілерден аумайды. Дала кемесі — түйеге мінген қазақтардың ырғаң-ырғаң жүрісін теңіздің кемесінің шайқауына баласақ, жұлдыздарға қарап, бағдар анықтайтын олардың өткір жанарлары бақылау трубасына қараған теңізшідей шалғайдағыны оңай шалар еді.

Екі жолаушының иенде жолығысулары да теңіз төсінде ұшырасқан қос кеме теңізшілерінің қуанышы іспетті мәз болысып, бір жырғасып қалады.

ЖИЗНЬ КИРГИЗСКИХ СТЕПЕЙ

Страницы, которые я представляю сегодня вниманию читателей, не являются ни историческим исследованием, ни трудом по этнографии. Тем более их нельзя назвать заметками туриста. Находясь в

Кемелер бір-бірлерін алыстан көрген бетте-ақ желкендерін түсірісіп, кездесушінің дос яки қас пейілді екендіктерін, сондай-ақ шыққан айлақтарының жай-күйін білу үшін белгі берісіп жататын. Қазақтар да солар сияқты ат үстінде тұрысып, амандық-саулық біліседі, сонан соң жол сұрасып, жөн сұрасып алып қана әрқайсысы өз жолдарын жалғайды.

Әсіресе, қыс кезіндегі даланың дүлей бораны теңіздің долы дауылына ұқсамас па? Өйткені мұнда да құрбан болып кететіндер аз болмайды...

Бірақ бұл теңеуімізді оншалықты сәтті шыққан деудің қажеті жоқ. Себебі далада теңіздің қуатты тіршілігі мен сан алуан өзгешелігі жоқ, ол — қашан да шөл дала болып қала береді.

Қазақтар Ұлы, Орта, Кіші орда деп үш⁵ ордаға бөлінеді.

Бұрын Алтын Орда, қазір Бөкей ордасы деп аталатын Ұлы орда басқасына қарағанда ең әулетті орда болып саналады, олар Еділ мен Орал өзендерінің арасына қоныстанған. Орта орда Сібірдің оңтүстігінен басталатын даланы мекендесе, Кіші орда біз бірнеше суреттеме арнағалы отырған даланың бөлігін мекен етеді. Бұл орда да басқалары сияқты бірнеше тайпалар мен руларға бөлінген, ол өз қалауы бойынша сұлтандар мен оның көмекшілерін тағайындайтын Орынбордың бас губернаторына бағынады.

политической ссылке в этом далеком краю, я провел там девять долгих лет и неоднократно пересекал эти необъятные пространства во всех направлениях, иногда пешком, а чаще всего на лошади. Рисование

не было для меня мимолетной забавой. Часы, проведенные с карандашом в руке, были для меня лучшими в тот период. Это были часы вдохновения и забвения жгучей печали. Между мною и природой возникало тесное сближение, я получал от нее ответы на мучившие меня сомнения. Если мне случалось оставаться на одном и том же месте несколько дней, я привыкал к грандиозности пустыни, лежавшей вокруг, и открывал в каждой детали, даже в отдаленной линии горизонта, на котором вырисовывалась лишь какая-нибудь одинокая скала,— своеобразную красоту этих унылых мест.

Невольный свидетель жизни детей пустыни, я мог наблюдать ее во всех проявлениях. Из их уст мне довелось услышать несколько сказок, характерных порождений их вымысла.

Здесь я предлагаю только часть собранных наблюдений и записанных мной сказаний. Думаю, что подобная работа представляет интерес, по крайней мере, своей новизной. Насколько мне известно, ни один человек на Западе не знакомился с художественной стороной жизни описываемого мною края, не зарисовывал этих пейзажей. В моей работе, смею думать, ценно то, что весь материал собран на месте и что все рисунки, а также записи не являются плодом моего воображения, а взяты из действительной жизни. Поэтому я берусь утверждать, что все детали моей работы, ее штрихи — за неимением других достоинств — обладают точностью и верностью.

Париж, декабрь 1864 г.
Бронислав Залесский

Киргизские степи занимают возвышенное плато Центральной Азии. Начинаясь у пределов Урала, они тянутся на восток, охватывая Аральское море и северное побережье Каспийского моря, граничат с землями туркмен, Бухарой, Хивой, Кокандским

ханством, а на севере — с азиатскими владениями России. Часть этих степей, входящая в состав Оренбургского генерал-губернаторства, занимает территорию, равную по размерам Франции, Испании и Португалии, вместе взятым. Само название «степь», применяемое к этому краю, дает представление о необозримой равнине. Киргизские степи существенно отличаются от степей южной России и Америки прежде всего тем, что имеют характер пустыни. Невысокие холмы, покрывающие поверхность этих степей, лишены всякой растительности, безмолвные, однообразные, напоминают волны на море. Находясь на грани двух миров, эти степи с древнейших времен были кочевьем диких орд, которые выплескивались из Азии в Европу. В непосредственной близости к этим степям, в Отраре, поставил Чингис-хан свою временную столицу. В другое время с противоположной стороны прикочевала сюда Золотая Орда, поработившая Русь. Все это прокатилось по степи, не оставив и следа, ибо монголы умели только разрушать. Теперь этот огромный край, обитаемый кочующими по его просторам мирными и лишенными инициативы племенами, кажется этапом долгого пути для выходцев из иной страны, родившихся под другим небом.

Край этот, несмотря на унылость своих пейзажей, своеобразен и не лишен очарования, поражающего заброшенного сюда судьбою человека с Запада. Ничто здесь не напоминает европейской жизни.

В этих иссушенных солнцем степях, где нет ни одной дороги, проложенной человеком, где места похожи друг на друга, а колодцы весьма редки, ошибка в выборе направления может стоить путнику многодневных скитаний по безводной пустыне. Совершенно невозможно передвигаться без проводника. Киргизы превосходно знают свои степи, ночью они ориентируются по звездам. Чужестранцу

приходится поэтому пользоваться услугами проводников-туземцев, в них он прежде всего видит образчики местных нравов. Обязанности проводника заключаются в том, чтобы находить питьевую воду, пастбище для лошадей и верблюдов, выбирать кратчайший путь, а также снабжать путника съестными припасами, которые почти всегда сводятся к баранине. Обычно он опережает караван на несколько десятков шагов и показывает ему дорогу.

Вот он виднеется вддали, как точка в пространстве. Двигаясь быстрее других, он уже нашел место для отдыха, спешился и растянулся на траве. Караван прибыл, и он снова пускается в путь. Обычно бывает два проводника: один остается с караваном, другой рыскает по степи во всех направлениях, отыскивая либо колодец, либо небольшую лужайку. Затем проводники издали делают друг другу знаки, похожие на сигналы древнего телеграфа. Первый проводник то пускает свою лошадь галопом, описывая с востока на запад все более тесные круги, то вновь поворачивает на восток и, внезапно остановившись, словно окаменев, вырисовывается на горизонте, как указательный столб. Или, кружа, он уходит все дальше, выезжает на холм и спокойно усаживается возле лошади. Это «азы» степной азбуки, и каждый киргиз понимает их. Проводник, оставшийся возле каравана, выводит его в желательном направлении.

Путешествуя таким образом, чужестранец понемногу знакомится с природой края. Здесь, как и повсюду, она имеет свои будничные и праздничные одежды, дни радости и дни слез. Лучшее время — весна. Тогда степь во многих местах покрывается короткой, но густой травой, усыпанной желтыми тюльпанами, которые сверкают, как звезды. Стада повсюду в изобилии находят корм и, в свою очередь, кормят человека. Масса птиц покрывает озера и ручьи, все дышит новой жизнью. Летом, наоборот,

жар солнца сжигает траву, а песок до такой степени накаляется, что яйца, положенные в него, пекутся, как на огне. Пересыхают многие ручьи и озера. Все живое жаждет хоть капли воды. Осень же в этих краях мягкая, спокойная, безоблачная. Порой она украшает свежей зеленью края лужаек и берега речушек, словно природа хочет подарить людям и животным еще несколько погожих дней, порадовать их последними красками перед наступающей суровой зимой. Морозы здесь очень жестокие, а снега обильные. Ветры, беспрепятственно дующие на этих необъятных просторах, образуют дикие метели. Вся жизнь как бы замирает, бушует неделями леденящая стихия.

Тем не менее у этой дикой степи есть периоды феерической красоты, способной вдохновить живописца и поэта. Во многих местах во время сильной жары возникают миражи. Вся степь внезапно преобразуется. На горизонте вырастают горы, вырисовываются очертания зданий, блестят зеркала озер, на их воде словно всплывают леса и волшебные острова. Эти видения необычайно красочны, излучают странный свет, приближаются и удаляются, многократно преобразуются, рассеиваются и испаряются в воздухе, исчезая в волнах света, из которого они возникли.

Надо знать обманчивость этих явлений, чтобы не поддаваться их соблазнам, особенно миражу озер, столь привлекательному в часы изнуряющей жары. Путешествуя по степи впервые, нельзя удержаться от желания устремиться к этим волшебным берегам в надежде освежиться возле них, но возвращаешься оттуда еще более истомленным. Поскольку летом почти не бывает дождей, монотонность пейзажа нарушается только редко появляющимися на небе облаками, окрашенными лучами солнца в разные цвета. В этих случаях горизонт оживляется, освещается, видоизменяется и снова возвращается

к своему обычному однообразию. Солнечные закаты часто бывают очень красивыми, особенно в Закаспии. Порой они поражают неописуемым богатством оттенков, которые ни одна кисть художника не в силах воспроизвести. Но, увы, это длится всего лишь какие-то мгновения!

Необыкновенно чистый и напоенный запахами трав воздух опьяняет и придает истинное очарование местности. Этот необычный горизонт, это бесконечное пространство внушают человеку острое ощущение свободы. Каждый испытал это, но, если это длится долго, в конце концов устаешь от однообразия и, если можно так выразиться, от пустоты пустыни.

В степи, обычно спокойной, бывают ужасающие мгновения: поднимается песчаная буря, и, несмотря на ясное небо, все вокруг меркнет. Плотные массы песка в мгновение ока скрадывают свет дня. У человека перехватывает дыхание, он почти теряет сознание. Борьба с этой непреодолимой силой, которая разметает пески на поверхности Центральной Азии, нет никакой возможности, и ничто не останавливает ее разбег. Она опрокидывает киргизские кибитки и губит целые стада, заносит и погребая их в песке. Это страшное бедствие. Верблюды, предчувствуя приближение бури, ложатся, вытягивают шеи против ветра и издают заунывные звуки. Кони от испуга жмутся друг к другу, склонив головы, а человек припадает к земле. Буря кружит массы песка перед ним, часто кажется, что это белые столбы или, вернее, песчаные колонны, тянущиеся к небу.

Опасны песчаные бури, но еще более страшны снежные. Летний буран проходит быстро, в то время как зимний длится иногда по многу дней. Путник, захваченный им в дороге, укрывается под снегом и дожидается хорошей погоды, потому что нет никаких сил бороться с метелью.

О жестокости зимних буранов может дать пред-

ставление следующий факт. Комендант одной из маленьких крепостей, желая предостеречь от бурана людей, которых он послал срезать камыш, велел палить из пушки. Но люди, хотя и находились в пятидесяти шагах от крепости, ничего не слышали и, не зная, куда идти, улеглись в снег. Они возвратились в крепость лишь на следующий день, когда прекратился буран.

Различные части степи, несмотря на общий характер, имеют особые черты. Так, степь, которая тянется от Урала к Аральскому морю, очень плоская, монотонная, подверженная зимой самым жестоким морозам, является и самой богатой пастбищами. Пространство, которое отделяет Аральское море от Каспийского, представляет собой пустыню, почти полностью лишенную воды и растительности. Равнины, которые тянутся к внутренней части Азии, по берегам Сыр-Дарьи, местами покрыты красивыми кустарниками и оживлены течением этой красивой, вьющейся, как великолепная лента, реки. Мангышлак, расположенный на восточном берегу Каспийского моря, представляет собой красивые меловые горы фантастических очертаний, растительность там бедная, но небо ясное.

Особенностью всей степи, придающей ей общий характер, являются блестящие массы и поблескивающие почвы, пропитанные солью, которые называются солончаками. Песок повсюду рассыпан в этих уединенных местах; наиболее значительное пространство занимают Кара-Кумы («черные пески») — примерно 300 верст. Известны также пустыни Ак-Кум («белые пески»), Кок-Кум, Барсуки, Кум-Джарган и другие, которые меньше по площади: порядка 30 или 15 верст. Ветер переметает во все стороны эти песчаные пласты, состоящие из мелкого хрупкого кварца, поминутно переворачивая до самых глубин; то воздвигает, то разрушает холмы, то прорывает ямки, то тут же снова их

засыпает. Когда вы оказываетесь в центре этих иссушенных равнин, охватывает чувство, что вы в пустыне, и на ум приходит все, что вы читали или слышали о Сахаре. Вокруг, насколько может охватить взор, видишь холмики, возникающие в одинаковой отдаленности один за другим. Нога на каждом шагу погружается в эту зыбкую почву. От малейшего колебания ветра даже самые маленькие растения начинают очерчивать круги и причудливые фигуры. Ветер срывает с вершук холмов облака пыли, а зимой сметает снежные наросты.

Инстинкт подсказывает, что если поднимется буря, ты будешь поглощен им. Пробудившись утром после бурана, путешественник находит слева от своей палатки те песчаные дюны, которые он накануне вечером видел справа. Эти пески, чутко реагирующие на малейшие капризы ветров, не совсем лишены растительности. Растение, известное местным жителям под именем «кум-арчык», дает зерна, из которых делают кашу. Растения песков производят странное впечатление: возникнув из подвижной почвы, в постоянной борьбе с ветром, они растут, буквально вцепившись в землю, которая ускользает от них. Корни у них очень длинные и крепкие. То, что на поверхности — лишь гибкий стебелек, под землей превращается в ствол. Есть, однако, несколько небольших растений, которые держатся на слабом корешке, они находятся наполовину под песком. Ветер то заносит их, то обнажает и, выкорчевывая старые растения, дает возможность прорасти новым. Ветер здесь единственный пахарь и сеятель. Природа так расположила семена этих растений, чтобы ветер легко мог сорвать их, унести, развеять и посеять, покрыв сразу слоем песка.

Вот почему, несмотря на постоянное уничтожение этих несчастных растений, песчаные дюны покрываются ими все более и более и, как утверждают

местные жители, через некоторое время природа пустыни может измениться. У границ этих песков чаще всего бывают источники, тут уже растительность более богатая, и, кажется, что этот мрачный и пустынный край окаймлен широкой лентой зелени.

Пески встречаются часто, а солончаки все же многочисленнее. Степь изобилует солью, но солончаками называют лишь места, настолько ею пропитанные, что они блестят на солнце. Есть два вида солончаков: одни твердые, как аспидный сланец, и караваны пересекают их абсолютно безопасно, почти не оставляя следов. Поверхность других обманчива: внешне она кажется цельной, но они — как трясина, и настолько непрочны, что верхом по ним проехать нельзя. Полностью лишённые растительности, они бесполезны и лишь ярко сверкают на солнце, словно лед, придавая местности вид еще более бесплодной пустыни.

Степи имеют свою флору и свое животное царство. Первая состоит из ароматических растений, среди которых насчитывается видов пятнадцать: полыни, миндаля, дикого чеснока и лука; в основном — изобилие мучнистых растений и таких, которые используют для быстрого откорма скота. У киргизов имеются для них особые названия, и старики прекрасно знают местную ботанику.

В каждой части степи свои растения; на Мангышлаке их вообще мало, больше всего в песках, начиная от Мугоджарских гор, и на берегах Сыр-Дарьи.

Острова этой реки и Аральского моря в основном покрыты саксаулом диаметром 8—10 дюймов*, смолистым кустарником с искривленными и низкорослыми стволами; его используют как топливо, дающее сильный жар. Повсюду в степи встречается

*Дюйм — 2,54 см.

растение, называемое «кок-пек», у которого мелкие круглые листики и микроскопический желтый цветок, его большие корни киргизы также используют как топливо. В ущельях около Каспийского моря растут иногда тутовые деревья, а у берегов Сыр-Дарьи дерево, называемое «джида»*, с гладкой блестящей корой, крепкими колючками и красивыми серебристыми листьями.

Животное царство в основном представлено дикими лошадьми, которых называют куланами, и одним видом диких антилоп с большими черными глазами, весьма проворных и очень кротких, киргизы называют их сайгаками. Путешественник часто встречает целые стада сайгаков. Скачут еще по степям мелкие зверьки, похожие на кенгуру**, иногда пробежит лиса, проскользнет тощий волк, крадущийся в поисках добычи. Тучи птиц опускаются часто даже у небольшого источника. Черные жаворонки, в два раза крупнее наших, оглашают немую пустыню своими нежными трелями. По берегам Аральского моря и в прибрежных тростниках Сыр-Дарьи водятся тигры самого красивого вида (королевский тигр) и множество фазанов. Особенно много в степях змей, ящериц, скорпионов желтых и черных, фаланг, наконец, крупных черных тарантулов, которые роют в степи норки и растягивают свои сети. Но истинный царь пустыни — это верблюд, приносящий киргизам огромную пользу и окруженный их заботой. Тот, кто был в степи, навсегда сохранит чувство, которое он испытал, услышав протяжный и жалобный крик верблюда. Если этот крик услышать на улицах или в садах наших городов, он покажется пронзительным и неприятным. Но в этих бескрайних просторах идущий

*Джида — серебристый лох (каз.).

**Очевидно, Залесский имеет в виду тушканчиков.

издалека в знойную и тихую ночь голос верблюда кажется звучным и величественным, напоминая звуки церковного органа. Это и вправду степной орган, его мощь хорошо сочетается с бескрайностью степей и пробуждает в душе какие-то торжественные мысли. Киргизы выращивают верблюдов больше, чем нужно им самим, и поэтому отдают их «внаем» в караваны. В каждом ауле, при каждой остановке на ночь можно слышать эти жалобные крики, которые до вас доносит ветер. Это настоящая музыка степи, гармония, присущая исключительно ей. Огромное пространство степей от Урала до Петровской крепости, на протяжении пятисот верст, от Аральского моря — с одной стороны и до восточных границ Мангышлака — с другой, населено кочующими племенами киргизов, называющих себя «кайсаками» («кайсак» или «казах» означает у них «свободный человек»). Они появились в результате смешения различных племен Центральной Азии, говорят на татарском языке¹. Не являясь настоящими монголами, они, однако, имеют специфические черты этой расы и, несомненно, принадлежат к этой семье.

Киргиз обычно хорошо сложен и очень силен; чаще всего у него орлиный нос, лицевой угол довольно прямой, скулы выдаются, глаза слегка раскошены, порой наблюдаются чисто монгольские типы, имеются негустые усы и редкая борода.

Если бы античный ад разместился в этих местах, то в облике киргизов можно было бы узнать кентавров — полулюдей и полуконей.

Киргиза надо видеть на коне. Проворный и ловкий, он, кажется, составляет одно целое с седлом и совершает без малейшей усталости самые длительные путешествия. Но он ненавидит ходьбу и, если удаётся, избегает сделать хотя бы сотню шагов, потому что быстро устает. В своей стихии он чувствует себя только на коне. Язык, мало развитый в

целом², изобилует выражениями, имеющими отношение к лошадям, для которых на каждый год их возраста имеются особые названия.

Киргиз не создал культа коня, как арабы, не возвысил и не облагородил породу, но он почти не мог бы жить без своего скакуна, заполняющего часть его жизни.

Киргизы потеряли свою былую воинственность, идущую от Чингис-хана, они даже трусливы, доказательством тому наши экспедиции в степи. Не раз ватага киргизов, увидев сверкающие на солнце стальные бляхи на повозках русской армии, принимала их за «зимбераки» (так они называют пушки) и пускалась наутек. Когда их наняли помощниками при взятии кокандской крепости Ак-Мечеть, они стали рыть себе пещеры и прятались там, пока шла осада, но как только крепость была взята и враг повержен, киргизы первые бросились грабить и опустошать. Как все тусы, они бывают очень жестоки к слабым и незащитным³. Нельзя, однако, отрицать, что, обладая большой проницательностью и живым умом, киргизы наделены также некоторым добродушием и большой простотой, которая происходит от их образа жизни. Ловкий и хитрый, как все монголы, киргиз часто по-детски наивен и невероятно беспечен. Полный любопытства, но и медлительный, он так привязан к своей степи, что почти не может переносить жизни в другом месте, особенно среди стен. Чувство родины развито не больше, чем у других народов Востока; он легко и слепо подчиняется авторитету.

Религиозные представления развиты у них весьма слабо. Соседство с Бухарой, Хивой и оренбургскими татарами способствовало известному распространению некоторых идей и обычаев Корана. Насыщенный восточными традициями образ жизни привел к тому, что их причислили к последователям Магомета. В действительности же они

такowymi не являются, и трудно определить, к какому культу они принадлежат⁴. Что касается вероисповедания, у них лишь общие понятия о божестве. Достоверно, что они не совершают омовений и молитв, предписанных исламом, не имеют мечетей и мулл и не совершают никаких паломничеств к гробу Пророка. Киргизы никогда не являли миру религиозного фанатизма истинных магометан.

В настоящее время киргизы занимаются исключительно кочевым скотоводством. Русское правительство хотело приучить их к земледелию и делало попытки такого рода на берегах Урала и Илека. Там уже есть маленькие лачуги, можно встретить то верблюда, навьюченного снопами ячменя или пшеницы, то нагруженную такой же поклажей повозку, то киргизских женщин с серпами в руках. В этих краях могло бы развиваться земледелие, почва очень плодородна, но ее обработка — пока редкое исключение именно из-за трудности, а также еще потому, что это занятие чуждо натуре степных пастухов. Несмотря на все усилия, земледелие не получило еще здесь желаемого размаха. Степь лучше всего приспособлена для разведения большого количества лошадей, овец и другого скота.

Степи сравнивают с морем, и не без причин: та же необъятность пространства, ограниченного лишь горизонтом; степные ураганы похожи на морские штормы; миражи — на фата-моргану* и, наконец, в воздухе проносятся стаи больших белых птиц, похожих на морских. Если степь напоминает море, то и киргизы похожи на моряков. Обветренные и опаленные лучами солнца, они говорят, повышая голос, как и моряки, которые разговаривают друг с другом в бурю и ураган. Сидя на спине верблюда,

**Фата-моргана* — сложная и редко встречающаяся форма миража, при которой на горизонте появляются сложные и быстро меняющиеся изображения предметов, находящихся за горизонтом.

настоящего корабля степей, они испытывают качку, подобную морской, ориентируются по звездам и благодаря своему острому зрению легко различают самые отдаленные предметы, будто смотрят в подзорную трубу.

Встреча двух путников в степи является настоящим праздником, большой радостью, вроде той, которую испытывают два корабля, встретившиеся в океане. Корабли, еще издали заметив друг друга, сближаются и начинают сигналить, приспуская паруса, чтобы узнать — свой или чужой, осведомляются об оставленных портах. Так и киргизы, не слезая с коней, спрашивают, из какого аула, куда направляются, по какой дороге, нужно ли остерегаться разбойников. Затем каждый продолжает свой путь.

И ураган в степи, особенно зимой, не срывается

ли он с цепи с той же силой, как и шторм на море? Ведь не один там погибает тогда...

Но сравнение — не отождествление. Степь не имеет ни могучей жизни моря, ни его бесконечного разнообразия, она всегда остается пустыней.

Киргизы разделялись в старину на три орды⁵: Большую, Среднюю и Малую. Большая Орда, или Золотая Орда, ныне называемая Букеевской, является самой богатой из всех и кочует между Волгой и Уралом. Средняя Орда занимает степи южной Сибири, а та часть степи, несколько зарисовок которой мы воспроизводим здесь, принадлежит Малой Орде. Как и две предыдущие, она разделена на племена и семьи и состоит в ведении Оренбургского генерал-губернатора, который назначает султанов и чиновников по своему усмотрению.

ҚАЗАҚТЫҢ КИІЗ ҮЙІ

Көшпелі қазақтар басқа да мал бағып тіршілік ететін тайпалар сияқты үскірік аяздан, аптапты ыстықтан өздерін қорғайтын, сонымен бірге бір жерден екінші жерге жұрт ауыстырғанда лып еткізіп жинап, тез тұрғыза қоятын баспана ойлап табуға мәжбүр болған. Бұл талапқа олардың киіз үйлері қалтқысыз сай келеді. Тор көзді қып жасалған керегелерді дөңгеленте керген соң ортаға күмбез сияқты шаңырақты бақанмен ұстап тұрады да оған уықтарды шаншып, керегенің басына бекітіп байлайды. Сыртын түйе жүнінен басқан киіз туырлықтармен жапқан соң қазақтың баспанасы даяр болады. Желі ұйтқып, бораны соққан осынау дала төсін мекендеген жұрттың киіз үйді ойлап тапқан алғашқы сәу-

летшісі ең алдымен жергілікті жағдайдың ерекшелігін қатты желге орнықтылығын көрсетсе, туырлықтар жаңбырдан кейін тез кебеді. Шаңырақтың төбесінен жабылатын түндіктің жартылай ашық тұруы, бір жағынан, үй ішіне от жаққан кезде түтін шығар мұржаның қызметін атқарса, екіншіден, ол жарық түсер терезе іспетті. Егер күн ысып кеткендей болса немесе жауын-шашында төбедегі түндікті жауып, іш жағынан бақанмен көтереді де үй ішіне ала көлеңке сәуле түсіріп қояды.

Жұрт ауыстырар мезгіл жеткенде киіз үй қас пен көздің арасында жиналып, үйдің сүйегі мен туырлықтары түйеге артылады. Киіз үйдің үлкендігі, әрине, оның иесінің дәулетіне байланысты, байлар-